

Dr. Ion DIACONU

RĂSPUNDEREA INTERNĂȚIONALĂ ÎN DREPTUL INTERNAȚIONAL

Copyright © 2013, **Editura Pro Universitaria**

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin
Editurii Pro Universitaria

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată fără acordul scris al
Editurii Pro Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DIACONU, ION

Răspunderea internațională în dreptul internațional /
Ion Diaconu. - București : Pro Universitaria, 2013
Bibliogr.
ISBN 978-606-647-728-4

341.1/.8

CUVÂNT ÎNAINTE

1. Autorii de drept internațional examinează, sub titlul “Răspunderea internațională”, uneori răspunderea statelor pentru faptele lor ilicite, alteori răspunderea persoanelor pentru fapte pe care statele s-au angajat să le pedepsească, cele două probleme fiind legate între ele, dar diferite ca esență juridică. Ele trebuie examinate împreună, pentru a putea desprinde cu claritate drepturile și obligațiile care revin statelor și persoanelor, normele aplicabile într-un caz sau altul, față de stat și față de persoane. La acestea s-au adăugat mai recent problema răspunderii pentru riscuri sau pentru daune produse prin activități care nu sunt interzise prin dreptul internațional și cea a răspunderii organizațiilor internaționale pentru fapte ilicite.

În 1948, când H. Lauterpacht a pregătit primul program de lucru pentru Comisia de Drept Internațional, el vedea răspunderea internațională ca un fel de drept penal, sugerând ca activitatea în acest domeniu să țină seama de noile dezvoltări, mai ales aceea a „răspunderii penale a statelor ca și a persoanelor”¹. Primul raport al lui F.V. Garcia-Amador, raportor special al Comisiei pe această temă, evidențiază în mod distinct răspunderea penală a statului, prin condamnarea la daune².

În al doilea raport, Garcia-Amador prezenta răspunderea penală a statelor ca o nouă dezvoltare după cel de al doilea război mondial³. Ideea de răspundere penală a statelor va fi însă repede abandonată.

Fără a relua concepția răspunderii penale, în rapoartele sale R. Ago s-a referit la represalii ca o „aplicare legitimă a sancțiunilor”⁴; problema represaliilor va fi însă serios circumstanțiată în textele propuse de Comisie, care se referă mai ales la contramăsuri față de statul autor al faptului internațional ilicit, concept care este departe de cel de răspundere penală. Celelalte aspecte menționate au fost examinate de alți raportori ai Comisiei și au dus la adoptarea de către Comisie și apoi Adunarea generală a ONU de proiecte de articole, oferite statelor membre pentru a fi avute în vedere în practica lor și eventual a fi reluate în tratate internaționale.

2. Prin elaborarea acestei lucrări se dorește a răspunde nevoii de a oferi masteranzilor și studenților o sinteză a documentelor adoptate în acest domeniu și a practicii internaționale. Este un fapt că Adunarea generală a ONU a adoptat în

¹ H. Lauterpacht, *A Survey of International Law in Relation to Codification* (1948), în Lauterpacht, vol. I, 1970 (ed. Eli Lauterpacht), p. 447.

² Garcia-Amador, *International Responsibility*, Yearbook of the International Law Commission, 1956/II, pp. 183 și 212.

³ Ibid, Second Report, YILC, 1957/III, pp. 112-114.

⁴ 4. R. Ago, Eighth Report on State Responsibility, YILC, 1979/II, pp. 39-47.

numai 10 ani 4 documente care au valoare de codificare a normelor dreptului internațional, rezultat al activității Comisiei de Drept Internațional, începută cu decenii în urmă, și anume : Răspunderea statelor pentru fapte internaționale ilicite, Rezoluția Adunării generale nr. 56/83 din 12 decembrie 2001; în legătură cu aceasta, Protecția diplomatică, rezoluția Adunării generale nr. 62/67 din 6 noiembrie 2007; Răspunderea organizațiilor internaționale, rezoluția Adunării generale nr. 66/100 din 9 decembrie 2011; Prevenirea daunelor transfrontaliere rezultând din activități periculoase, rezoluția Adunării generale nr. 62/68 din 6 decembrie 2007 și Principii privind repartizarea pierderilor în caz de daune transfrontaliere rezultând din activități periculoase, rezoluția Adunării generale nr. 61/36 din 4 decembrie 2006.

Sunt, desigur unele norme noi sau formulate acum cu mai multă claritate; ele trebuie încă să treacă testul practicii internaționale; între ele există raporturi secvențiale și uneori cauzale; statele răspund pentru faptele ilicite, cele neconforme cu obligații ale lor; ele trebuie să prevină daune produse de activități periculoase care nu sunt interzise, deci în legătură cu care nu au obligații internaționale; ele pot însă să răspundă dacă au încălcat obligația lor de a preveni asemenea activități, fie autorizându-le fără luarea tuturor măsurilor preventive, fie refuzând cooperarea cu alte state; de asemenea, ele răspund dacă nu au luat măsuri ca cei care desfășoară activitățile periculoase să le prevină și să răspundă pentru daune dacă acestea totuși se produc.

Chiar dacă aceste norme nu fac încă obiectul unor tratate internaționale, ele reprezintă rezultatul unui efort de codificare a dreptului, întreprins de organul specializat al ONU, cu luarea în considerare a comentariilor statelor și a dezbaterilor care au loc în Comisia juridică a Adunării generale. De asemenea, ele reflectă în mare măsură practica unor instanțe judecătorești și arbitrale internaționale, mai ales a Curții Internaționale de Justiție, ca și un mare număr de convenții internaționale încheiate de state pentru reglementarea unor probleme importante privind activitățile nucleare, cele cosmice, folosirea apelor internaționale, probleme de mediu și altele. Unele din normele reținute de Comisie și apoi de Adunarea generală au fost deja folosite ca argumente pe care Curtea Internațională sau tribunale arbitrale au întemeiat decizii ale lor.

Mai puține probleme ridică răspunderea penală internațională, care cum s-a clarificat vizează persoanele care comit anumite infracțiuni pe care statele s-au angajat să le pedepsească prin legile și instanțele lor penale; unele din faptele penale, cele mai grave precum agresiunea, genocidul pot duce la angajarea răspunderii statului, dar și a persoanelor care au ordonat, planificat sau executat asemenea fapte. Sunt însă răspunderi de tip diferit, având temeiuri juridice și sancțiuni diferite.

Lucrarea urmărește să clarifice aceste probleme, subliniind ceea ce pare esențial pentru înțelegerea aplicării normelor respective în societatea internațională contemporană.

Autorul

Capitolul I - Răspunderea internațională a statelor

Secțiunea 1– Evoluția conceptelor

1.Tradițional, noțiunea de răspundere a statului a avut un sens restrâns, referindu-se numai la un subiect limitat, și anume răspunderea pentru daune produse străinilor, sau unul mai larg, incluzând nu numai “normele secundare”, cum sunt atribuirea răspunderii statului și reparațiile decurgând din aceasta, ci și drepturi și obligații primare ale statului, ca de exemplu standardul internațional al tratamentului străinilor și dreptul la protecție diplomatică⁵.

Eforturile Ligii Națiunilor și ale organizațiilor neguvernamentale de a codifica normele privind răspunderea statelor au reflectat abordarea tradițională, cu accentul pe răspunderea pentru daune produse străinilor. Conferința de la Haga din 1930 nu a ajuns la un acord asupra normelor de substanță privind tratamentul străinilor și al proprietății lor. Cauza eșecului a fost schisma între susținătorii unui standard internațional de justiție și cei ai aplicării tratamentului național.

Examinând evoluția practicii internaționale în acest domeniu, un cunoscut autor arăta că în prima jumătate a secolului XX au avut loc circa 150 decizii ale instanțelor de arbitraj în cauze privind pretenții ale străinilor în alte state, în timp ce după 1945 numai 6 asemenea decizii au intervenit în 25 ani ; el a enunțat drept cauze renunțarea treptată la folosirea forței pentru a impune altor state pretențiile cetățenilor proprii, începând cu tratatele latino-americane(Convenția Porter din 1907, Convenția de la Montevideo din 1933) și culminând cu Carta ONU în 1945, stabilirea guvernelor comuniste în Europa Centrală, dar și lipsa de entuziasm a țărilor asiatice și africane de a recurge la proceduri judecătorești sau la arbitraj⁶ și în general accentul pus pe protecția drepturilor omului pentru toate persoanele, pe baza principiilor egalității și nediscriminării. A fost pusă la îndoială instituția protecției diplomatice, în sensul dat mult timp, de tratare a străinilor în afara ordinii juridice a statelor pe teritoriul cărora se pretindea încălcarea drepturilor lor, urmată de sancțiuni aplicate statelor care nu dădeau urmare pretențiilor, deci de impunere a unui standard internațional. De asemenea, concepția privind un

⁵ Louis B.Sohn și R.R.Baxter, Responsibility of States for Injuries to the Economic Interests of Aliens, în American Journal of International Law, vol.55, 1961, pp.545 și urm., în care evocă și proiectul de Convenție privind răspunderea statelor pentru daune produse străinilor, prezentat la Harvard Law School. Teza contrară susținută de S.N.Guha Roy, Is the law of responsibility of States for injuries to aliens a part of universal international law?, în AJIL, vol.55, 1961, p.863 și urm.

⁶ Richard B. Lillich, Duties of States regarding the Civil Rights of Aliens, în Recueil des Cours de l'Academie de Droit International,1978(III), tome 161, p. 357-360.

standard internațional a fost înlocuită cu cea a acordării unei compensații prompte, adecvate și efective, stabilită fie prin acord între state, fie unilateral de statul teritorial.

Comisia de Drept Internațional a făcut de la început distincția între tema răspunderii internaționale și cea privind „tratamentul străinilor”, înscriindu-le ca puncte separate pe lista temelor supuse codificării⁷.

În 1953 Adunarea generală a invitat Comisia să înceapă codificarea răspunderii statelor, iar în 1955 a numit primul raportor, F.V.Garcia-Amador. Inițial, Garcia-Amador, deși a recunoscut că răspunderea internațională ar putea rezulta „dintr-un număr nelimitat de împrejurări”, a încercat să revină la tradiționala concentrare asupra răspunderii pentru daune cauzate străinilor. În cuprinsul a 6 rapoarte, între 1956 și 1961, el s-a angajat într-un efort ambițios de integrare a normelor de fond privind protecția drepturilor străinilor cu drepturile omului⁸, pornind de la tratamentul acordat naționalilor, dar nu mai puțin decât cel care decurge din drepturile omului. Accentul pus de el asupra protecției diplomatice a străinilor a provocat dezbateri aprinse și propunerile lui nu au fost discutate niciodată aprofundat. La încheierea mandatului său în 1961, Comisia a abandonat propunerile sale și a creat un subcomitet pentru a examina abordarea viitoare.

În raportul subcomitetului din 1963, președintele acestuia, apoi raportor al Comisiei, Roberto Ago, a prezentat o abordare axată asupra normelor generale ale răspunderii statelor, și nu asupra normelor care stabilesc obligațiile statelor (cum este producerea de daune străinilor), făcând deci deosebirea între normele primare, care stabilesc obligațiile statelor, inclusiv cele privind pe străini, și cele secundare, care se aplică dacă normele primare nu sunt respectate⁹. Comisia a acceptat această concepție. Din 1969 până în 1980, R.Ago a prezentat mai multe rapoarte, pe baza cărora Comisia a completat partea I-a a proiectului de articole, abordând originea răspunderii; marea majoritate a acestor articole sunt reflectate în proiectul final al Comisiei, cu excepția celor referitoare la distincția între crime și delict.

Alți raportori – W.Riphagen și Arangio Ruiz – au continuat examinarea problemelor, adăugând noi dezvoltări și completând proiectul de articole.

În paralel, ca răspuns față de măsura expulzării din Uganda a persoanelor de origine asiatică în 1972, în Subcomisia pentru protecția minorităților și prevenirea discriminării a început examinarea problemei protecției persoanelor care nu sunt cetățeni ai statelor în care locuiesc.

La propunerea Marii Britanii, Comisia drepturilor omului a cerut elaborarea unui proiect de declarație în această problemă. Un membru al Subcomisiei,

⁷ Yearbook, 1949, UN Doc.A/CN.4/Ser.A/1949.

⁸ Un proiect revizuit de articole, intitulat „Responsibility of the State for Injuries caused in its territory to the person or the property of aliens”, in Yearbook, 1961, UN Doc.A/CN.4/Ser.A, 1961, Add.1.

⁹ Yearbook, vol. II, 1963, p. 227; UN doc. A/CN.4/Ser. A, 1963, Add. 1.

Baroneasa Elles(Marea Britanie) a elaborat un proiect de declarație pe această temă în 1974, apoi l-a revăzut și completat în 1976, 1977 și 1978, ajungând la concluzia că instrumentele de drept internațional existente sunt inadecvate pentru a proteja drepturile străinilor¹⁰ și a recomandat adoptarea unei declarații pe această temă. Ca și raportorul Comisiei de Drept Internațional, autoarea a încercat să îmbine normele tradiționale privind protecția drepturilor străinilor cu noile norme privind drepturile omului pentru toți. Este interesant de remarcat că mari juriști ai timpului au remarcat că Declarația Universală a Drepturilor Omului din 1948 și Pactele drepturilor omului din 1966 ofereau străinilor un tratament similar cu cel acordat în mod tradițional prin norme cutumiare¹¹. Raportul Subcomisiei nu a condus la adoptarea unei declarații, dar rămâne o bună încercare de adaptare a unor practici și precepte mai vechi la standardele actuale ale drepturilor omului pentru toți, în contextul principiilor dreptului internațional stabilite în Carta ONU.

2.Dupa unele ezitari, Comisia de Drept International a decis să se ocupe de faptul ilicit și de formele răspunderii, și nu de diferitele norme de substanță (deci, nu de încălcarea drepturilor străinilor ca singură cauză de răspundere a statelor). Comisia a făcut apel în mod preponderent la multe din cazurile examinate de Curtea Internațională de Justiție(peste 200 de referiri), din care vom menționa unele pe scurt în legătură cu normele pe care ea le-a reținut, ca și la decizii ale unor organe de arbitraj sau tribunale interne din diferite state.

Pe această bază, Comisia a adoptat în 1996 un proiect de articole, trimis Adunării generale, care a cerut opiniile statelor; pe baza observațiilor și comentariilor statelor, exprimate în cadrul ONU, Comisia a revăzut proiectul său de articole și a prezentat un nou text¹², care a fost adoptat de Adunarea generală a ONU prin rezoluția 56/83 din 12 decembrie 2001 și recomandat guvernelor, fără a prejudeca asupra adoptării lor ulterioare prin convenție sau în altă formă.

Multe din prevederile din proiectul adoptat de Comisie în 1996 se regăsesc în cel propus Adunării generale în 2001 și vor fi examinate în capitolele următoare. Altele nu au fost reluate ori au suferit unele modificări, conform unei abordări care a urmărit să realizeze un acord mai larg asupra textelor adoptate.

Astfel, Proiectul Comisiei stabilea deosebirea între încălcările care reprezintă crime internaționale și cele considerate delikte internaționale. Se propunea să fie

¹⁰ Baroness Elles, Problem of the Applicability of Existing International Provisions for the Protection of Human Rights to Individuals Who are not Citizens of the Country in which they Live, UN Doc. E/CN.4/Sub. 2/I. 682(1978).

¹¹ H. Waldock, Human Rights in Contemporary International Law and the Significance of the European Convention, în The European Convention on Human Rights, British Institute of International and Comparative Law, ser. No. 5, 1965 ; R. Jennings, General Course on Principles of International Law, în RCADI, 121, 1967, II, p. 323, 488 ; Mc Dougal, Lasswell and Chen, The Protection of Aliens from Discrimination and World Public Order : Responsibility of States Conjoined with Human Rights, în AJIL, 1976, p. 432, 454.

¹² Prezentat pe larg de James Crawford, The International Law Commission's Articles on State Responsibility, Introduction, Text and Commentaries, 2002.

considerate crime internaționale acele încălcări ale unor obligații internaționale atât de esențiale pentru protecția intereselor fundamentale ale comunității internaționale, încât încălcarea lor este recunoscută crimă de această comunitate în ansamblul ei. Pe baza normelor de drept internațional în vigoare, se dădeau ca exemple de crime internaționale:

- încălcare gravă a unei obligații de importanță esențială pentru menținerea păcii și securității internaționale, cum este interzicerea agresiunii;
- încălcare serioasă a unei obligații internaționale de importanță esențială pentru salvagardarea dreptului popoarelor la autodeterminare, cum este interzicerea stabilirii și menținerii cu forța a dominației coloniale;
- încălcare serioasă pe scară largă a unor obligații de importanță esențială pentru salvagardarea persoanei umane, cum sunt interzicerea sclaviei, a genocidului și a apartheidului;
- încălcare gravă a unor obligații internaționale de importanță esențială pentru salvagardarea și păstrarea mediului, cum sunt cele care interzic poluarea masivă a aerului sau a mărilor.

Alte fapte ilicite, care nu se înscriau în aceste criterii, erau considerate delictе internaționale (art.16-26).

Erau tratate separat consecințele specifice ale crimelor internaționale și obligațiile pentru toate statele, decurgând din comiterea unei crime internaționale, inclusiv de a coopera cu alte state în aplicarea de măsuri pentru eliminarea consecințelor crimei.

Noul text elimină distincția între crime și delictе internaționale. În locul încălcărilor grave care constituie crime internaționale, textul se referă la încălcările grave ale obligațiilor decurgând din normele imperative ale dreptului internațional general, caracterizate prin neexecutarea flagrantă sau sistematică a obligațiilor respective. Comentariul la art.40, referitor la încălcările grave ale obligațiilor decurgând din norme imperative, sugerează că acestea includ agresiunea, sclavajul, genocidul, discriminarea rasială, apartheidul, tortura și încălcările normelor de bază ale dreptului umanitar internațional și ale dreptului la autodeterminare. Nu sunt însă indicate categorii de norme imperative, pe domenii, așa cum erau date exemple de crime în proiectul din 1996. Prin aceasta, textul adoptat a pierdut în precizie și specificitate.

De asemenea, Comisia propunea asumarea angajamentului de a recurge la mijloace pașnice pentru reglementarea diferendelor privind interpretarea sau aplicarea articolelor adoptate, și anume negocieri, bune oficii și mediere, conciliere sau arbitraj. În două anexe la articole erau înscrise prevederi referitoare la constituirea și acțiunea comisiei de conciliere și a tribunalului arbitral. Propunerea ar putea fi, desigur, reluată dacă se va decide încheierea unui tratat privind răspunderea internațională a statelor pentru fapte ilicite.

Textul adoptat în 2001 dezvoltă, în schimb, prevederile referitoare la conținutul răspunderii internaționale pentru faptele ilicite, adăugând o secțiune referitoare la repararea prejudiciilor cauzate și prevederi referitoare la punerea în

aplicare a răspunderii, respectiv invocarea acesteia, notificarea de către statul lezat, admisibilitatea cererii, renunțarea la aceasta, precum și cazurile de invocare a răspunderii de către alt stat decât cel prejudiciat.

Notăm că textul elaborat de Comisie se referă numai la răspunderea internațională a statului față de alte state ; este lăsată deschisă posibilitatea ca răspunderea internațională a statelor să genereze drepturi pentru persoane și entități altele decât statele ; potrivit unor norme ale dreptului internațional statele răspund și față de actori nestatali, în cadrul unor proceduri în fața instanțelor internaționale. Curtea Internațională s-a referit în mai multe cauze la drepturi individuale ale persoanelor și la răspunderea statelor față de acestea. În decizia sa în afacerea Lagrand Curtea Internațională de Justiție a reținut că art. 36 al Convenției de la Viena din 1963 privind relațiile consulare creează drepturi individuale care pot fi invocate în fața Curții de statul a cărui cetățenie o are persoana deținută¹³.

În Avizul său consultativ privind consecințele juridice ale construirii unui zid în teritoriul palestinian ocupat, Curtea citează decizia dată de Curtea Permanentă de Justiție Internațională în afacerea Chorzow, pentru a stabili întinderea obligației statului Israel privind repararea daunelor; ea conchide că statul este obligat să restituie pământurile, pășunile, livezile de măslini și celelalte bunuri imobile confiscate oricărei persoane fizice sau juridice pentru a construi zidul sau, dacă o asemenea restituire ar fi material imposibilă, să procedeze la îndemnizarea persoanelor în cauză. Curtea adaugă că statul este obligat să despăgubească, potrivit normelor dreptului internațional aplicabile, orice persoană pentru orice alt prejudiciu material suferit¹⁴. Curtea deduce astfel din răspunderea internațională a statelor obligația directă a statului față de persoanele păgubite, ceea ce ar evita calea clasică a protecției diplomatice (care în acest caz nici nu ar putea fi urmată). Adunarea generală a urmat această abordare, creind un registru pentru consemnarea documentară a daunelor cauzate tuturor persoanelor fizice și juridice afectate prin construirea zidului¹⁵.

De asemenea, Curtea Europeană a Drepturilor Omului primește plângeri contra statelor, din partea persoanelor ale căror drepturi, potrivit Convenției asupra drepturilor omului și libertăților fundamentale din 1950 și protocoalelor adiționale la aceasta, au fost încălcate; deciziile Curții constată încălcările și stabilesc răspunderea statelor. La fel, persoanele pot supune astfel de plângeri în fața Curții Interamericane a Drepturilor Omului și în fața Curții Africane a Drepturilor Omului și Popoarelor.

În domeniul mediului, de asemenea, există evoluții în acest sens; în cadrul Acordului Nord-American privind Cooperarea în domeniul Mediului din 1993,

¹³ Afacerea Lagrand, CIJ Recueil 2001, p. 514.

¹⁴ Recueil 2004, p. 198 ; afacerea Chorzow în CPJI, serie A, no. 17, p. 63.

¹⁵ Rezoluția ES-10/17 din 15 decembrie 2006.

negociat în paralel cu NAFTA, se acordă persoanelor și organizațiilor neguvernamentale dreptul de a se plânge că unul din cele trei state nu-și respectă obligațiile în domeniul mediului.

Un alt exemplu este cel al Curții Europene de Justiție, care acceptă dreptul persoanelor de a cere despăgubiri de la state pentru încălcarea tratatelor Uniunii.

De aceea, unii autori consideră că, în textul său din 2001, Comisia a adoptat o abordare îngustă, amânând multe probleme dificile și controversate:

- vinovăția și prejudiciul sunt lăsate în seama normelor primare;
- problema cauzalității este menționată, dar nu este tratată pe fond;
- răspunderea statelor față de persoane, organizații internaționale și alți actori nestatali nu este direct tratată;
- normele privind atribuirea răspunderii se ocupă numai parțial de răspunderea potențială a statelor pentru conduita actorilor nestatali; în multe cazuri, răspunderea pentru aceasta rămâne să fie stabilită pe baza normelor primare;

- a fost eliminat regimul separat privind răspunderea pentru crime¹⁶.

Cu toate acestea, se apreciază că documentul adoptat în 2001 va oferi un punct de referință valabil, confortabil și pentru juriștii de common law și pentru cei de drept civil. Importante părți ale textului, ca cele care se referă la regimul juridic următor încălcării (încetare, restituție, compensație, contramăsuri) vor putea să joace un rol important în soluționarea viitoarelor diferende¹⁷.

Textul adoptat conține puțini pași înainte: este subliniată datoria de a înceta încălcarea, sunt afirmate unele obligații față de comunitatea internațională în ansamblu, este articulat conceptul de încălcări grave ale normelor imperative. Dar, în ansamblu, aceste norme sunt tradiționale; ele nu se referă la noile tipuri de răspundere internațională în creștere, decurgând din încălcarea drepturilor omului și din dreptul penal internațional. Valoarea lor cea mai importantă rămâne consolidarea și clarificarea multor norme tradiționale privind răspunderea statelor.

Comisia nu a recomandat Adunării generale negocierea unui tratat privind răspunderea internațională; Adunarea generală a recomandat în mod repetat statelor să fie examinată problema adoptării unei convenții internaționale în acest domeniu; în 2010, Adunarea generală a cerut să fie examinată, în cadrul unui grup de lucru al Comisiei juridice, problema elaborării unei eventuale convenții asupra răspunderii internaționale a statelor sau a adoptării altei decizii care să dea urmare articolelor respective. În discuțiile din Comisia juridică s-a ridicat problema includerii în eventuala convenție a unui mecanism de reglementare a diferendelor; se apreciază însă că, datorită sferei extrem de largi a aplicării acestor articole, un astfel de mecanism ar trebui să acopere orice diferende cu privire la drepturile și obligațiile

¹⁶ Daniel Bogdanovsky and John R. Crook, Introduction and Overview, Symposium: the ILC's State Responsibility Articles, în AFDI, vol.96, 2002, p.790.

¹⁷ Ibidem.